

кераміки, дунайська, тиська (перша зона), сурсько-дніпровська, ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецька (друга зона).

В соціальному аспекті неолітична епоха була часом розквіту родового ладу, що засвідчено, зокрема, матеріалами могильників. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці, а в зоні відтворювального господарства — і на певну територію, тобто землю. В цей період різко зростає і роль сім'ї — генеологічної основи роду. Власність на землю зумовила значний розвиток процесу складання територіальних зв'язків, що, в свою чергу, вело до виникнення сусідської общини, а згодом і племені. Ці нові інститути суспільної структури повною мірою виявляють себе в межах відтворювальної економіки.

3. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

У IV—III тис. до н.е. на території сучасної України відбувся перехід до енеоліту (мідно-кам'яного віку), характерного не лише опануванням технології виробництва та обробки міді, але й подальшим прогресом відтворювальних форм господарства — землеробства і тваринництва (скотарства). Найяскравішою археологічною культурою нової епохи була трипільська, пам'ятки якої виявлено в лісостеповій зоні на величезних просторах від Пруту і Дунаю до Дніпра. Крім неї, дослідники виділяють на території нинішньої України й інші землеробсько-скотарські культури: гумельницьку, середньостогівську, лійчастої кераміки, кулястих амфор, кемі-обинську. Поліські райони, як і до цього, населяли мисливсько-риболовецькі племена дніпро-донецької культури та культури ямково-гребінцевої кераміки. Зберігалася ґерівномірність соціально-економічного й духовного розвитку згадуваних вище двох культурно-господарських зон.

На початку 90-х років XIX ст. В.Хвойка висунув припущення, що слов'яни і неолітична людність середнього Подніпров'я — це один етнос. Сміливу гіпотезу він підкріпив археологічними розкопками поблизу с.Трипілля (нині Кагарлицький р-н Київської обл.), звідки, за місцем знахідок перших пам'яток, пішла назва "трипільська культура". За типологічними ознаками ця культура споріднена з культурами дунайського басейну, Балканського півострова, островів Східного Середземномор'я і Малої Азії. Це дає змогу підвести наукову основу для орієнтації і визначення ареалу її впливу на розвиток культур зазначених регіонів.

Трипільська культура датується IV—III тис. до н.е. Її характерними особливості такі: поселення зводилися на відкритих місцях без оборонних споруд; житло споруджувалося по колу, одне біля одного, середина залишалася порожньою; хати будувалися каркасні; проміжки між стовпами *заплітали лозою й обмазували ззовні* та зсередини товстим шаром глини; розміри будівель становили 100—

140 м²; стіни розписували яскравими фарбами, різнокольоровим орнаментом. Житло ділилося на кімнати, в яких, напевно, жили окремі члени родини. Помешкання опалювалося піччю, складеною з глиняних вальків. За підрахунками, у такому будинку мешкало 20 осіб, отже поселення налічувало близько 500—600 осіб. Очолювала таку родину жінка, оскільки, як засвідчують пам'ятки, це був час матриархату. Більшість статуеток, знайдених в ареалі цього періоду, присвячено жінці. Центр селища використовувався як загін для громадської худоби. Це були скотарсько-хліборобські громади з колективною власністю на худобу.

На середньому етапі історичного розвитку племен трипільської культури розміри поселень значно збільшалися. Так, у селищі, виявленому поблизу с. Володимирівка на Південному Бугу, налічувалося понад 200 глинобитних будинків, у котрих могли мешкати до 2 тис. осіб. На пізньому етапі істотно зросла чисельність трипільців, і знову ж таки ще більшими стали розміри їхніх поселень. З'являються поселення "гіганти" площею 280—400 га з кількістю будинків від 1 до 1,5 тис. Вони відкриті у Південному Побужжі біля сіл Доброводи, Талянки, Майданецьке та ін.

Активне формування трипільської спільності відбувалося на сучасній території України на основі синтезу місцевих і прийшлих елементів. Уже в IV тис. до н.е. осілі трипільці населяли Середнє Подністров'я і басейн Південного Бугу; впродовж другої половини IV—III тис. до н.е. вони просунулися на Верхнє Подністров'я, Волинь, у басейн Середнього Дніпра і частину території Лівобережжя.

Провідними галузями господарства трипільців були орне землеробство, скотарство. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, бобові, льон. Рало із застосуванням тягової сили великої рогатої худоби різко підвищило загальну культуру землеробства; виникла можливість переходу до перелогової системи землекористування. Хоча трипільці й почали вживати металеві вироби, їхні знаряддя праці загалом зберігали неолітичний характер. Крем'яна індустрія, як і раніше, мала велике значення. В низці районів мешкання трипільців виявлені численні копальні, пов'язані з добуванням кременю, а також спеціальні майданчики на поселеннях, де працювали майстри.

Поряд із високою культурою землеробства спостерігався великий потяг до мистецьких студій, що засвідчують численні статуетки, виконані в реалістичній манері. Художній рівень їх достатньо високий, за ними певною мірою можна простежити етнічний етап. Дуже поширювалось виготовлення керамічних виробів побутового призначення: мисок, горщиків, макітр, глечиків, декоративної кераміки та модельок жител. Характерна їх ознака — яскравий декоративний розпис, що вигідно вирізняв ці вироби з-поміж інших виробів сусідніх народів. Велику кількість посуду трипільці виготовляли з глини, яку дуже часто вкривали монохромними або

поліхромними розписами. Ці розписи склалися з рослинного або геометричного орнаменту, інколи — зображень одомашнених тварин, зокрема кіз і корів. На уламках глиняного посуду залишилися сліди сонячних символів: хрести, різновиди свастики тощо. Такі символи характерні для культури раннього землеробства, коли люди, які усвідомлювали залежність від сил природи, намагалися вплинути на неї за допомогою магічних дій і знаків. У цей період люди сприймають Сонце мов верховне

Рис. 14.2. Розписні посудини трипільської культури. Перша пол. IV тис. до н.е. Черкасів Сад Одеської обл.

божество Всесвіту, від котрого залежить усе і, насамперед, ті стихії, що мають безпосередній вплив на врожай, родючість землі, худоби. Такі вірування отримали назву солярних.

Є підстави вважати, що трипільська культура виникла в умовах матриархального суспільства, оскільки під час розкопок археологи виявили чималу кількість глиняних фігурок людей, серед яких переважають жіночі зображення на зразок "венер" палеоліту. Вони, радше, уособлювали вірування в духів предків і, передусім, у материнських богів. Однак серед цих фігурок є зображення тварин, що можуть бути свідченням про залишки тотемічних вірувань і про естетичні уподобання трипільців, безпосередньо пов'язані з їх повсякденним побутом. Відомо, що в їх господарстві тварини мали важливе значення. Люди розводили велику рогату худобу, кіз, свиней, овець, використовували тварин як тяглову силу при зорюванні землі, перевезенні врожаю, будівельних матеріалів, а з овечої вовни навчилися виробляти одяг.

Рідкісні знахідки пластики зі зображенням людей, призначення яких не зовсім зрозуміле. Подібно до багатьох народів, що вірили в духів предків, трипільці робили поховання померлих родичів під підлогою власних будинків. Вважалося, що так можна забезпечити присутність духів та їх допомогу в повсякденних справах родини. У межах помешкань трапляються також поховані кістки та черепи домашніх тварин: бика, собаки, свині.

Характер господарської діяльності трипільців зумовив подальший розвиток територіальних зв'язків, відбитих у формах соціального життя. На основі територіальних общин формувалися племена, зароджувалися міжплемінні об'єднання, складалася ієрархічна структура родів, виділялися найзнатніші з них на чолі з визнаними главами — патріархами.

Близько 2000 р. до н.е. трипільська культура почала занепадати. Її носії частково залишають ці землі, відступаючи під тиском

численніших і войовничіших, на думку вчених, індоєвропейських народів археологічної культури бойових сокир і шнуркової кераміки, а частково змішуються з ними. Нове населення прийшло зі сходу і, як вважають фахівці, вперше у світі приручило коня для верхової їзди. Індоєвропейці частково осідали на родючих землях і переходили до землеробства, а частково продовжували кочувати у південних регіонах України. Однак відгепер традиції землеробства разом з осілим способом життя стали вирішальними при визначенні культурного розвитку племен на наших землях.

Початок епохи металів був позначений кардинальними змінами у соціальних відносинах. Зросла роль чоловіка в суспільстві. Господарською основою стала патріархальна сім'я, а це засвідчує про перехід від материнського до батьківського родового ладу — патріархату.

В другій чверті III тис. до н.е. на території України розпочався бронзовий вік. Його особливість — істотне поширення виробів із бронзи — першого штучно створеного людиною металевого сплаву міді з оловом. Опанування новою технологією дало змогу значно урізноманітнити асортимент знарядь праці та зброї. Проте бронза не замінила цілком каменю, — речі з нього використовувались упродовж усього бронзового віку. В ливарній справі з'явилися професійні майстри високої кваліфікації. В Україні відомі великі центри стародавньої металургії (Донецький басейн) і металообробки (Карпато-Дунайський регіон).

Незважаючи на піднесення ремісничого виробництва (зокрема бронзолivarного), основними галузями господарства племен бронзового віку були землеробство (лісостеп) і скотарство (степ). Загальне економічне поживалення великою мірою сприяло зростанню чисельності населення і накопиченню суспільного багатства. Відбулися великі зміни в соціально-політичному житті. Процеси, що зароджувалися ще за епохи неоліту, набули характеру визначальних. Розвиток виробництва і обміну, а також постійна боротьба за території зумовили стійкі консолідаційні тенденції на всіх рівнях суспільної організації, які, поступово набуваючи сили, привели врешті-решт до утворення великих союзів племен на чолі з вождями. Зростання питомої ваги скотарства спричинилося до певного соціально-майнового розшарування серед общинників. Через його відносно невелику — порівняно із землеробством — працездатність чистина чоловічого населення вивільнилася з господарської сфери і спеціалізувалася на грабіжницьких набігах.

Упродовж бронзового віку на території України існувало кілька етнокультурних груп. Їхнім археологічним еквівалентом були культури: ямна, катакомбна, багатоваликової кераміки, зрубна (Степ), шнурової кераміки, тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська (Лісостеп і Полісся).

До найбільших об'єднань України на зламі енеоліту та початкового етапу бронзового віку належала давньоюмна культурно-історична спільність. У межах України вона займала степове й лісостепове Лівобережжя та Правобережжя. Племена, що входили до її складу, об'єднувалися спільними типами господарства, де переважало скотарство, та поховального обряду (яма під курганом). Крім численних курганів, виявлені сліди тимчасових стоянок пастухів, а також залишки великих поселень. Одне з них, розташоване поблизу с. Михайлівка на Херсонщині, мало потужні кам'яні оборонні стіни. Це був, мабуть, племінний центр.

Найвиразніші етнографічні риси матеріальної культури ямників — глиняний посуд яйцевидної форми, оздоблений відбитками шнура і гребінця, та кістяні молоточковидні шпильки. В низці поховань середини — другої половини III тис. до н.е. відкриті залишки дерев'яних візків. У Надпорожжі виявлені спеціалізовані майстерні з виготовлення кам'яних сокир-молотів. Населення давньоюмно культурно-історичної спільності займалося і металообробкою, однак вона не набула великого поширення.

На початку II тис. до н.е. місце давньоюмно заступила катакомбна культурно-історична спільність (назву отримала від специфічної поховальної конструкції — катакомби, тобто ями з підбосом). Упродовж першої половини II тис. до н.е. на території Східної Європи (в тому числі й України) відбувалися складні міграційні процеси, чим зумовлювався загальний рухливий спосіб життя. Від катакомбників не залишилося довготривалих поселень: дослідникам відомі лише тимчасові стійбища пастухів. Це засвідчує кочовий характер скотарства, яке становило основу господарства цієї спільності. Водночас велика кількість зброї у похованнях чоловіків — ознака зрослої ролі військової справи.

У другій половині II — на початку I тис. до н.е. степову територію Лівобережної України заселили племена зрубної культури (назва походить від звичаю ховати померлих у дерев'яних зрубках), які прийшли сюди із Середнього Поволжя. Всі риси їхньої матеріальної культури засвідчують про осідлий

Рис. 14.3. Стела доби ранньої бронзи. III тис. до н.е., с. Керсонівка Дніпропетровської обл.

спосіб життя. Поселення (деякі площею до 3—4 га) розташовувалися на надзаплавних терасах понад річками. Основні господарські заняття зрубників — скотарство і землеробство, а також металообробка (нерозвинута).

Заключна стадія бронзового віку південних районів України загалом позначена завершенням переходу до кочових форм скотарства. Його ефективність дедалі більше зростала внаслідок поліпшення видового складу стада, вдосконалення засобів пересування і використання пасовиськ. Подальшого розвитку набула соціальна структура, яка характеризувалася військово-політичною організацією суспільства, зародженням станovo-класових відносин.

Децо інакше відбувався історичний процес у бронзовому віці в лісостеповій зоні України. Степовики тяжіли до східних районів, а племена Лісостепу підтримували постійний контакт із населенням західних територій. У другій половині III тис. до н.е. — першій половині II тис. до н.е. на величезних просторах Східної та Західної Європи проживали носії культур шнурової кераміки, або бойових сокир. На думку археологів і лінгвістів, вони належали до однієї з груп індоевропейців — предків слов'ян, балтів і германців. У межах України виділяється кілька культур шнурової кераміки. Найпоширенішою з них була середньодніпровська.

У середині II — початку I тис. до н.е. на основі культур шнурової кераміки склались культури пізнього періоду бронзового віку, в тому числі тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська. Основу їхньої господарської діяльності становили землеробство, приселищне скотарство, рибальство, мисливство, а також ремісниче виробництво, зокрема бронзолivarне. За темпами соціального розвитку лісостепова зона децо поступалася степовій, але обидві вони перебували під дією загальних закономірностей. Їхні суспільні відносини ґрунтувалися на патріархальній сім'ї та племінній організації.

Бронзовий вік в Україні — завершальна стадія первіснообщинного ладу, який пройшов тривалий шлях розвитку від первісної общини на основі екзогамних шлюбних відносин до воєнно-потестарних племінних об'єднань. У ньому зародилися і визріли всі передумови для виникнення станovo-класових відносин — панівних на наступному історичному етапі.

4. ДУХОВНА КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (ПРОТОНЕОЛІТ — ЕПОХА БРОНЗИ)

Утвердження найдавнішої системи світогляду

Якісно новим етапом розвитку духовної культури давнини стала епоха протонеоліту. Вона хоча й продовжувала значною мірою традиції мезоліту, але водночас мала риси, притаманні світогляду